

ماتناداران کهن ترین گنجینه نسخه‌های خطی

آندرانیک هویان*

چکیده

گنجینه ماتناداران (ارمنستان) یکی از کهن ترین مخازن نسخه‌های خطی در جهان است. در این گنجینه بیش از ده هزار دستنویس در رشته‌های مختلف علوم و هنر می‌توان یافت که به زبانهای فارسی، عربی، یونانی، سُرّیانی، لاتین، حبشی و... نوشته شده است. منابع و مدارک مهم تاریخی درباره ایران و روابط این کشور با ارمنستان نیز در این گنجینه موجود است.

پشتوانه و سرمایه دستنویسهای ماتناداران، بر نسخه‌های کهن ماتناداران اجمیادزین استوار است. در طول قرون، نسخه‌های خطی ارمنی از صومعه‌ها و دیرهای مختلف در ماتناداران اجمیادزین جمع‌آوری شده و این کتابخانه را به یکی از غنی ترین مخازن کتاب تبدیل کرده است. فهرست اجمالی ۲۳۴۰ نسخه خطی محفوظ در این گنجینه، توسط اسقف «دانیاد شاه نظریان» فراهم آمده است. در سال ۱۹۵۹ م نام گنجینه ماتناداران به «مؤسسه تحقیقات علمی نسخه‌های خطی قدیم» تغییر یافت و بنیاد ویژه‌ای برای بررسی دستنوشته‌های کهن تأسیس شد. هم اکنون شعبه کتابشناسی این مؤسسه، مشغول تألیف و تدوین فهرستهای متعدد برای معرفی نسخه‌های خطی ماتناداران است.

صد و پنجاه نسخه خطی با مینیاتورهایی از دوره قاجار در این گنجینه موجود است. دو نسخه به خط وصال شیرازی در ماتناداران نگهداری می‌شود.

کلید واژه: ارمنستان، ماتناداران، مؤسسه تحقیقات علمی نسخه‌های خطی، آثار ارمنی، نسخه‌های خطی فارسی، مینیاتورهای ایرانی.

ماتناداران یکی از کهن ترین و غنی ترین مخازن کتاب در جهان است. در این گنجینه

* پژوهشگر متون.

دوره جدید سال چهارم، شماره اول، بهار ۱۳۸۵ (پیاپی ۳۲)

بیش از ده هزار نسخه خطی با موضوعات، تاریخ، فلسفه، حقوق، طب، ریاضیات، ادبیات و هنر، به ویژه مینیاتور و غیره درباره شعبه‌های مختلف دانش و فرهنگ جمع آوری شده است. در میان نسخ خطی ماتناداران، منابع و اطلاعات تاریخی در مورد ارمنستان و ایران زمین می‌توان یافت. در این گنجینه ترجمه‌ارمنی نمونه‌های فراوان از ادبیات جهان که بسیاری از آنها در زبان اصلی از بین رفته است موجود می‌باشد. در ماتناداران نسخه‌های خطی به زبانهای فارسی، عربی، یونانی، سریانی، لاتین، حبشی و سایر زبان‌ها وجود دارد.

از روابط ایران و ارمنستان در دوره اشکانیان و ساسانیان اطلاعات بسیاری در دست است که مهمترین آنها مدارکی تاریخی است که «مار آباس کاتینا» که اصلاً یونانی و ساکن ارمنستان بود، نوشته است. آگاتا نگقوس تاریخ وقایع سال‌های ۲۲۶ تا ۳۳۰ میلادی را به دو زبان یونانی و ارمنی تحت عنوان تاریخ ارمنستان نوشته که اطلاعات جامعی درباره اردشیر بنیانگذار سلسله ساسانی در بردارد. از سایر مورخان باید از پاستوس بیزانتسی، زنوب، الیزا وارتابد، لازار، یزینگ گوقباتسی، صاحب کتاب مرتدان و موسس خورناتسی (موسی خورنی) که در سده پنجم میلادی می‌زیست، و مورخان سده هفتم میلادی عبارتند از: آنایا شیراگاتسی، مؤلف کتاب جهان‌نامه سبئوس، قووند گانساگتسی، کاتان کاتوانتسی، آیریوانکسی، آسوقیک، داوریزتسی، که در کتابهای خود بخشی را به تاریخ و فرهنگ ملل همسایه ارمنستان خصوصاً ایران زمین اختصاص داده‌اند.^۱

در سده چهارم میلادی «مسروپ ماشتوتس» الفبای زبان ارمنی را ابداع کرد و ادبیات ارمنی را بنیان نهاد. در کلیساها و مدرسه‌های ارمنستان، زبان و خط ارمنی تدریس شد. نویسندگان ارمنی آثار خود را به زبان مادری خود نوشتند، نوشته‌های یونانی و سریانی را ترجمه کردند، سپس کتابخانه‌هایی در صومعه‌های رهبانان ساخته شد که در آنجا شاگردان «مسروپ ماشتوتس» به مردم زبان و خط ارمنی می‌آموختند، و آثار جدید ادبیات ارمنی را استنساخ می‌کردند، متأسفانه در سال‌های مختلف، مکتب‌خانه‌ها و کتابخانه‌های ارمنستان مورد حمله فاتحان قرار گرفت. در سال ۱۱۷۰ میلادی فاجعه‌ای وحشتناک برای فرهنگ ارمنی رخ داد. در این سال، سلجوقیان بیش از ده هزار نسخه خطی قدیمی را که در دیرهای مختلف جمع آوری شده و در قلعه «باقابرت» نگهداری می‌شد، بر اثر جنگ و قتل و غارت‌های بی‌پایان معدوم ساختند.^۲

کتابهای تاریخی به قلم «هوهانس سارگاواگ» (سده پانزدهم)، «دهوهانس تارونتسی» (سده یازدهم)، مخیتار آنتسی (سده دوازدهم) و «واناگان» (سده سیزدهم) و همچنین آثار فلاسفه یونان مانند ارسطو به زبان ارمنی ترجمه شده و این نسخه بی نظیری است که در گنجینه ماتناداران نگهداری می شود.

کتاب مشهور مواعظ یا دست خط کبیر از بزرگترین دست نوشته های ارمنی است که روی پوست نوشته شده است. سلجوقیان در سال ۱۲۰۴ میلادی صاحب این نسخه خطی را کشتند و کتاب مزبور را به غنیمت بردند. ۳ ارمنیان نقاط مختلف، مبلغ چهار هزار درهم جمع آوری و کتاب مزبور را باز خرید کردند. این نسخه خطی با مینیاتورهای بسیار زیبا و بی نظیر تزیین شده، و شامل سخنرانی ها و رسالات نویسندگان قدیم ارمنی و غیر ارمنی است. کتاب دست خط کبیر پس از باز خرید، بیش از هفت سده در صومعه رسول مقدس واقع در ارمنستان باختری نگهداری می شد. در سال ۱۹۱۵ م که ارمنیان این شهر از قتل عام عمال ترکیه می گریختند، این کتاب ۳۲ کیلویی را برای سهولت در حمل آن به دو قسمت کردند و به نقاط مختلف بردند. بخش نخست آن سرانجام به ماتناداران آورده شد. در سال ۱۹۲۱ م آگاه شدند که ارمنیان چون قادر به حمل نیمه دوم آن نبودند، در حیاط یکی از کلیساهای ارمنیان شهر ارض روم دفن کرده اند، آن را یافتند و به ماتناداران منتقل ساختند.

در سده های ۱۲ تا ۱۴ میلادی کتابخانه ها و مکتب خانه هایی که با دیرها و صومعه های مشهور در ارتباط بودند تأسیس گردیده، نویسندگان ارمنی به انتشار ادبیات ارمنی همت گماشتند.

هوهانس مانگاسارتس نویسنده نامدار سده پانزدهم میلادی تعداد ۱۳۲ نسخه خطی را استنساخ کرد، و برای نسل های آینده به یادگار نهاد. بسیاری از زنان ارمنی نیز به استنساخ نسخه های کهن خطی پرداختند و زنان مینیاتوربست ارمنی آثار بسیار باارزشی از خود به یادگار گذاشتند. مینیاتورهایی که در صفحه های کتاب های کهن ارمنی وجود دارد، از نظر سبک مینیاتور بسیار متنوع می باشند.

بر اساس اسناد تاریخی بسیار، در سده های یازدهم و دوازدهم، زبان فارسی در ارمنستان تدریس می شد. اولین ترجمه یک اثر ایرانی به زبان ارمنی، ترجمه ای است از محمد زکریای رازی که اساس تألیف مخیتار هراتس، پزشک معروف ارمنی در سده دوازدهم میلادی است. آشنایی با فردوسی، مقارن با پایان زندگی فردوسی در

ارمنستان آغاز شد. در سده سیزدهم، اندرزنامه انوشیروان به زبان ارمنی ترجمه گردید. در همان زمان فریگ بزرگترین شاعر ارمنی سده سیزدهم میلادی تعدادی از دویستی‌های فارسی را به ارمنی ترجمه کرد. از مهمترین آثار فرهنگی ماتناداران، تاریخهای متعددی است که مورخان ارمنی درباره ایران زمین در دوران پس از اسلام نگاشته‌اند. سبئوس تارونتسی معروف به آسوقیک در سده یازدهم، و وارتان آرولتسی در سده سیزدهم، دو کتاب قطور درباره تاریخ و جغرافیای کشورهای همجوار نوشته‌اند که بخش مهمی از این دو کتاب به ایران زمین اختصاص دارد. سیمون آبارانتس در سال ۱۵۸۶ م کاملترین تاریخ را درباره سقوط تبریز به دست عثمانی‌ها نوشته است.^۵ گریگور دارا و اختسی در اوایل سده هفدهم میلادی کتابی قطور درباره اوضاع اقتصادی، اجتماعی و سیاسی ایران و عثمانی تألیف کرده‌اند. در اواخر سده هفدهم میلادی سه جلد کتاب درباره ایران دوره صفوی و جنگهای ایران و عثمانی نگاشته است.

کتاب تاریخ بردها نوشته آبراهام ایروانی، در سده هیجدهم، به تشریح جنگهای شرق ایران در سالهای ۱۷۲۱ تا ۱۷۳۶ م اختصاص دارد. مؤلف، فتنه افغان، تصرف اصفهان توسط آنها و انقراض سلسله صفوی را شرح داده است.

آثار تاریخی و ادبی مختلفی از آراکل داوریژتسی (تبریزی)، مسروپ تاقیادیان، آبراهام پولیتسی، باقی مانده است که تألیفات آنها به صورت وسیعی از ادبیات و مآخذ فارسی بهره گرفته است. در سده هجدهم، فرهنگ بزرگ فارسی به ارمنی به وسیله گئورگ دیپر بالانالتسی مورخ و زبان شناس نامدار ارمنی با عنوان دایرة المعارف فرهنگ و تمدن ایران زمین تألیف شده است.

اساس سرمایه و پشتوانه نسخه‌های ماتناداران بر نسخه‌های قدیمی ماتناداران اجمیادزین استوار است. بنا به روایت «لازار پاربتسی» ماتناداران اجمیادزین از اوایل سده پنجم میلادی وجود داشته است. طی سده‌ها، صدها نسخه خطی بی نظیر ارمنی از صومعه‌ها و دیرهای مختلف در ماتناداران اجمیادزین جمع آوری شد و به این ترتیب کتابخانه اجمیادزین یکی از غنی‌ترین مخازن کتاب گردید.^۶

از سال ۱۸۲۸ میلادی اوضاعی نسبتاً آرام و مناسب برای ماتناداران به وجود آمد. مأموران فرهنگی و مذهبی ارمنی دست به تنظیم و ترکیب کتب زده و به جمع آوری نسخه‌های جدیدتر پرداختند و اسقف اعظم «هوهانس شاخاتونیان» فهرست کتابهای چاپی نسخه‌های ماتناداران را برای اولین بار تألیف کرد. دومین فهرستی که جامع‌تر از

فهرست اول است، به وسیله اسقف «دانیاه شاه نظریان» تألیف گردید. در این کتاب که به فهرست «کارنیان» معروف است، ۲۳۴۰ نسخه خطی به طور موجز تشریح و تعریف شده است.

در سالهای اخیر، تعداد نسخ خطی در ماتناداران به طور وسیعی رو به فزونی نهاده و در این راه سازمانهای فرهنگی و مذهبی و متخصصان و عتیقه‌شناسان همه با هم در جمع آوری و حراست این نسخه‌ها همکاری می‌کنند.

در سال ۱۸۹۲ ماتناداران ۳۱۵۸ نسخه خطی داشت که در مدت پنج سال به ۳۳۳۸ و در سال ۱۹۰۶ به ۳۷۸۸، و پیش از سال ۱۹۱۴ به ۴۶۶۰ جلد رسید. در سال ۱۹۱۵، ماتناداران ۱۵۴۵ نسخه خطی از ارمنستان باختری دریافت کرد. در سال ۱۹۲۰، ماتناداران اجمیادزین جزء اماکن دولتی درآمد و از آن روز صفحه جدیدی در تاریخ ماتناداران گشوده شد. در ماه آوریل ۱۹۲۲ م، تعداد ۴۶۶۰ نسخه خطی که در سال ۱۹۱۵ برای حفاظت به مسکو حمل شده بود، به ماتناداران برگشت داده شد، تعداد ۱۷۳۰ نسخه خطی که از سال ۱۹۱۵ تا ۱۹۲۱ به ماتناداران رسیده بود، به نسخه‌های پیشین افزوده شد. به فاصله کوتاهی، مجموعه‌هایی دیگر از نسخه‌های خطی «مؤسسه السنه شرقی لازاریان مسکو»، «آموزشگاه نرسیان تفلیس»، «موزه ادبیات ایروان»، «انجمن مردم‌شناسی ارمنی تفلیس» و غیره به ماتناداران رسید. همچنین، تعداد قابل توجهی نسخه خطی از شهرهای ارزروم، آنی، نخجوان جدید، آستراخان، و نقاط دیگر دریافت شد.

در سوّم ماه مارس سال ۱۹۵۹ این مرکز به مؤسسه تحقیقات علمی نسخه‌های خطی قدیم تبدیل گردید و بنیاد ویژه علمی و پژوهشی برای بررسی دست‌نوشته‌های کهن تأسیس شد. این بنیاد در زمینه‌های زیر فعالیت می‌کند:

۱. گردآوری آثار دست نوشته.
 ۲. تنظیم فهرست برای آثار خطی ارمنی.
 ۳. مطالعه و انتشار کتب و مینیاتورهای مهم.
 ۴. حفاظت نسخه‌های خطی کهن، بازسازی و نسخه برداری از آنها.
- در همان سال، تحوّل بی‌سابقه در تاریخ طولانی ماتناداران رخ داد، بدین سان که ساختمان جدید ماتناداران به منظور استفاده علاقه‌مندان در دسترس عموم قرار گرفت. در مرحله اول تصمیماتی برای نگهداری و مطالعه نسخه‌های خطی از سوی دولت

گرفته شد، و برای هزاران نسخه خطی موجود در این کاخ، که در دامنه کوههای شمال خاوری ایروان بنا شده است، پناهگاه مطمئن پیدا شد.

در نتیجه اقداماتی که در سالهای اخیر برای به دست آوردن نسخه‌های خطی به عمل آمد، سرمایه ماتناداران بیش از دو برابر گردید. عظیم‌ترین مجموعه نسخه‌های خطی کهن در ماتناداران موجود است، در عین حال این مرکز یکی از غنی‌ترین و قدیم‌ترین کتابخانه‌های جهان است. نسخه‌های خطی ارمنی که در شهرهای مختلف جهان نگهداری می‌شوند، عبارتند از: اورشلیم (در صومعه یعقوب مقدس اسقف ارمنی، تقریباً ۴۵۰۰ نسخه خطی)، (در جزیره سن لازار و کتابخانه انجمن کاتولیک‌های مخیتاریان، چهارهزار نسخه خطی)، وین (در کتابخانه انجمن مخیتاریان: بیش از یک هزار نسخه خطی)، جلفای اصفهان (در دیر آمانا پرگیچ مقدس: یک هزار نسخه خطی)، پاریس (در کتابخانه ملی)، لندن (در موزه بریتانیا)، آکسفورد (در کتابخانه بودلیان)، سن پترزبورگ (در مؤسسه مطالعات شرقی)، فرهنگستان علوم ارمنستان، تفلیس، استانبول، برلین، نیویورک، واشنگتن و سایر شهرها.^۸

ده هزار نسخه خطی سالم و چهارهزار قطعات متفرق از کتابهای مختلف در ماتناداران وجود دارد. بعضی از این قطعات خطی باقیمانده، به منزله برگهای اضافی اول و آخر نسخه‌های خطی، در صحافی به کار برده شده‌اند، بدین سان که صحاف‌های قرون وسطی برای حفظ صفحه اول کتاب از برخورد با جلد آن، این گونه برگهای پوستی را بین جلد و صفحه اول کتاب قرار می‌دادند، و صحافی می‌کردند. این برگهای پوستی، از نسخه‌های قدیمی تری برداشته شده‌اند، و بدین گونه نمونه‌های نسبتاً قدیمی تری از آثار مؤلفان ارمنی و غیر ارمنی به جا مانده است. این کتابها نیز مانند آثار باقیمانده و ارزشمند ادبی، با دقت نگهداری می‌شوند. برای مثال، در ماتناداران ۱۷ برگ از یک نسخه خطی وجود دارد که یک هزار سال پیش نوشته شده، اصل کامل آن به دست نیامده است (و این ترجمه‌ای است به زبان ارمنی از آثار سیریل اورشلیم، حکیم الهی یونان در سده چهارم میلادی).

افزون بر چهارده هزار نسخه ذکر شده، نزدیک به یک هزار نسخه سالم و ناقص خطی به زبانهای خارجی، از جمله زبانهای فارسی، عربی، گرجی، سریانی، حبشه‌ای، یونانی، هندی، لاتین و زبانهای دیگر در ماتناداران نگهداری می‌شود. نسخه‌های خطی ماتناداران پیوسته رو به افزایش است. از سوی ارمنیانی که در روسیه یا کشورهای

دیگر زندگی می‌کنند، هر ساله تعداد قابل توجهی از نسخه‌های خطی به عنوان هدیه به ماتناداران می‌رسد. پشتوانه ماتناداران نسخه‌های خطی سالم و صفحات کتابهای مختلف از سده پنجم تا هیجدهم است.

همه نسخه‌های خطی ماتناداران، در فهرستهای موجود آنجا تشریح و توصیف شده، و این مشخصات و اطلاعات را در اختیار خواننده قرار می‌دهد:

شماره نسخه خطی، شماره برگها، قطع کتاب، نوع جنسی که برای تشکیل کتاب به کار رفته است (مانند پوست، کاغذ، و غیره)، وضع و چگونگی نسخه خطی، تاریخ و محل نگارش کتاب، نام مؤلف و مذهب سفارش دهنده کتاب و غیره. همچنین نوع مطالب متون نیز در مشخصات فوق قید شده است.

در این مرکز، فهرستهایی از نسخه‌های خطی؛ تاریخ نویسی، فلسفه، دستور زبان، جغرافیا، کیهان‌شناسی و طب، علم کیمیا تهیه و تدوین شده است. و نیز فهرستهایی از آثار شعر و نثر موجود است.^۹

شعبه کتابشناسی، به طریقه علمی مشغول تألیف فهرستهای چندین جلدی برای ۱۰ هزار نسخه خطی ماتناداران است. همچنین، توضیحات کاملی در مورد مطلب و متن کتاب و مینیاتورهای آن در هر یک از نسخه‌های خطی داده خواهد شد. این موضوع باعث می‌شود که متخصصان بتوانند متون مختلف را به آسانی به دست آورند و به مطالب جدیدتر دست یابند. بسیاری از پژوهشگران رشته‌های مختلف از اسناد موجود در ماتناداران استفاده می‌کنند.

ماتناداران تعداد زیادی از آثار قدیمی ادبیات ارمنی را منتشر کرده است. در گنجینه ماتناداران تعداد بسیاری از فرمانهای سلاطین آق قویونلو، قراقویونلو، صفوی و قاجار نگهداری می‌شود. ماتناداران دو جلد کتاب به نام فرامین ماتناداران منتشر کرد. جلد اول فرامین ماتناداران در سال ۱۹۵۶ در ۳۱۵ صفحه منتشر شد، که شامل فرمانهایی از سلاطین قراقویونلو و آق قویونلو، شاه اسمعیل صفوی، شاه طهماسب و سلطان محمد خدابنده صفوی است. جلد دوم آن در سال ۱۹۵۹ در ۵۹۳ صفحه انتشار یافت و شامل فرمانهایی از شاه عباس اول، شاه صفی و شاه عباس دوم است. در این دو جلد کتاب، توضیحات کافی درباره‌ی واژه‌هایی که در فرمانها به کار رفته است داده شده، مانند: شلنقات، یرلیغ، یرغوجی، حقوق دیوانی، شنافصات، چراغلق، خاصه شریفه، شحانی، سلامانه، سلامات، ترخان، تفاوت جزیه، ساوری، الکاء، مرفوح القلم و...^{۱۰}

در چند سال گذشته در نتیجه تجسس‌ات مبتنی بر اسناد و مدارک موجود در ماتناداران، تعدادی مقاله راجع به فرهنگ قدیم زبان ارمنی و فارسی منتشر گردیده است.

برای نگهداری این گنج‌های گرانبهای فرهنگی، با به کار انداختن وسایل فنی جدید و استفاده از علوم داخلی و خارجی، راههای مخصوصی کشف شده است. ساختمان جدید ماتناداران، طبق بهترین سبک معماری ملی ارمنیان قدیم و با عالیترین وسایل موجود ساخته شده است. در این ساختمان، آزمایشگاههای میکروبی‌شناسی و شیمیایی که ضد عفونی، محافظت، اصلاح، و طریقه استفاده از نسخ خطی را به عهده دارند ایجاد شده است. همه نسخه‌های خطی، فرآیند ضد عفونی و چرک‌گیری برگها را می‌گذرانند و نسخه‌های خراب اغلب تعمیر می‌شوند. تعدادی را که بیشتر پوسیده شده‌اند، وارد محلول ژلاتین می‌کنند تا دوامشان بیشتر شود. به این طریق، تعداد بسیاری از نسخه‌های خطی را از وضع چسبناک درآورده به حال طبیعی درآورده‌اند. این آزمایشگاهها وسایل مجهزتری را در اختیار دارند و با میکروبیهای مخصوص بیماری نسخه‌های خطی مبارزه می‌کنند. در قسمت صحافی آزمایشگاهها، پوستهای خشک شده جلد‌های قدیمی را به حالت اولیه در می‌آورند و برای کتابهایی که جلد ندارند، جلد‌های جدیدی ساخته می‌شود. در آتلیه‌های عکاسی، میکروفیل‌هایی از نسخه‌های خطی تهیه شده است و به جای اینکه اصل نسخه در دسترس پژوهشگران قرار گیرد، فیلم آن را در اختیارشان قرار می‌دهند.^{۱۱}

در گنجینه ماتناداران تعداد بسیاری مینیاتورهای ایرانی موجود است. دو مینیاتور که بر مبنای داستان‌های شاهنامه فردوسی تهیه شده‌اند، در نسخه خطی شماره ۱۰۳۶ است. همچنین نسخه خطی خمسة نظامی که در سال ۱۷۷۸ میلادی نوشته شده، دارای ۳۸ مینیاتور به سبک مکتب اصفهان است. سه نمونه از مینیاتورهای سبک اصفهان که مربوط به اوایل سده هفدهم میلادی است و با تکنیک «سیاه قلم» به تصویر کشیده شده‌اند، در این مجموعه وجود دارد.^{۱۲}

یکصد و پنجاه نسخه خطی، که دارای مینیاتورهایی از روزگار قاجار است، در این مجموعه قرار دارد. در بخش کتابهای خطی فارسی گنجینه ماتناداران، دو کتاب به خط محمد شفیع شیرازی متخلص به وصال شیرازی وجود دارد. نسخه خطی شماره ۵۸۲ کتاب گلستان سعدی است که به خط نستعلیق خوش نگاشته شده و کتاب دیگر که آن را

کالج لازاریان مسکو فرستاده و به شماره ۵۹۹ ثبت است، نمایانگر ۴۸ نمونه خط بسیار زیبای خوشنویسی سده‌های هجدهم و نوزدهم است. نسخه خطی شماره ۴۸۸، کتاب تحفة الفقهای انصاری به خط نستعلیق استاد عباس است. ۱۳

پی‌نوشت‌ها

۱. مفتاح، الهامه، نگاهی به ایران‌شناسی و ایران‌شناسان کشورهای مشترک المنافع، تهران، ۱۳۷۲، ص ۱۰۶.
۲. آبکاریان، ماتناداران مؤسسه تحقیقات علمی نسخ خطی قدیم ارمنی، ایروان، ۱۹۶۳، ص ۱۰۵.
۳. آبکاریان، همان، ص ۱۰۶.
۴. همان، ص ۱۰۶.
۵. مفتاح، الهامه، همان، ص ۱۰۸.
۶. آبکاریان، همان، ص ۱۱۰.
۷. چوگاسزیان - وایکن، ماتناداران، ایروان، ۱۹۹۰، ص ۸۵.
۸. آبکاریان، همان، ص ۱۱۴.
۹. آبکاریان، همان، ص ۱۱۶.
۱۰. فرامین ماتناداران، جلد اول ۱۹۵۶، جلد دوم ۱۹۵۹، ایروان، ارمنستان.
۱۱. آبکاریان، همان، ص ۱۲۰.
۱۲. ماتناداران، ایوان نامه، ایروان، ارمنستان، ۱۹۹۵، م، شماره ۲.
۱۳. ماتناداران، ایوان نامه، همان.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

الحکیم
مستزاد
الظاهر مستزاد

کرس اکتبا به ملا دران
کرس کلسا کوبه

نعمه مار لعل و حلال معروض لعلاد

مورد می نمرد در مورد مردم مار و حلال معوض مار لعل و حلال معروض

کرس اکتبا به ملا دران
کرس کلسا کوبه
نعمه مار لعل و حلال معروض لعلاد

404670017

Документ 7

فرمان رستم پادشاه آق قویونلو درباره قراکلسا

شاه اسماعیل در باره بران

فرمان میبود که
 و جماعت مشهوره ستانند که فرزند و کلبه نام خود و بجد و کدو اگر کور و کور
 و بقره من که از راه سبکیت تعلق بر عیال ایجاب دارد و حق ابر فرزند من که از روز خانه فرزند
 از شش ماه تمام تقریر است بنابر این بنام دستور مقرر نوشته ریایا تقریر ارکین مطالبه غیر
 حق و حجاب در اسکان و از افر فرزند من که در مصلحت منتهی بر امر من عتقانه مقرر است
 مگر در وارد دستور من و قایم و قایم بجای و بنامه حال من بر حسب الطور مقرر نوشته
 از ضمن حکم مطاع اعراض نمود و در غیر از این و این قبیل فرزند و اولاد زن و در حق آن
 داشته که فرزند و عیال در باره شایسته اصلاح در آن مصلحت منتهی و از آن عهده قدیم در
 سابق قیام در خانه با امانت است نه خود که منسوب اسما و غوره مجال فرزند اهدا میبود
 و در حکم عهده و نظارت غیر از این نیز حسب الرجب است
 مع کتب

دوره جدید سال چهارم، شماره اول، بهار ۱۳۸۵ (پیاپی ۳۲)

شاه اسماعیل ۱۶

Document 16

فرمان شاه طهماسب صفوی درباره قراکیلسا